

СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СКЛАДНОПІДРЯДНИХ РЕЧЕНЬ ЧАСОВОЇ СЕМАНТИКИ

У статті розглянуто семантичні особливості складнопідрядних речень часової семантики, структурно-семантичний підхід до класифікації складних речень та погляди лінгвістів на природу синкретизму. Окреслено основні різновиди синкретичних складнопідрядних речень: атрибутивно-темпоральні, об'єктно-темпоральні, умовно-темпоральні та темпоральні семантико-синтаксичні відношення у структурі займенниково-співвідносного складнопідрядного речення.

На сучасному етапі розвитку мовознавчої науки чітко виокремилися такі підходи дослідження структури речення, як структурний та семантичний, що в процесі вивчення поєдналися в один аспект – структурно-семантичний. Тому важливим і необхідним, як нам видається, є комплексний аналіз складнопідрядних речень (далі СПР) часової семантики з погляду структурно-семантичного підходу. Докладніше розглянемо ступінь дослідження складнопідрядних часових речень на структурно-семантичному рівні, а також визначимо типи СПР часової семантики, які не вкладаються у традиційну класифікацію.

Мета наукової розвідки полягає у встановленні семантичних особливостей СПР часової семантики, особлива увага приділяється СПР із подвійною семантикою підрядних частин на прикладах української прози ХХ – ХХІ ст. Реалізація цієї мети передбачає розв'язання таких завдань: з'ясувати ступінь дослідження синкретизму на синтаксичному рівні; виявити причини та умови виникнення додаткових семантичних відтінків у СПР часової семантики; встановити місце і статус СПР часової семантики щодо синкретичності підрядних частин на матеріалі української прози ХХ – ХХІ ст.

"Семантичний підхід до вивчення синтаксису має безперечні переваги перед однобічним формально-граматичним підходом. Семантичний підхід виразно показує, що основною сферою синтаксичних одиниць є сфера значення, що заради висловлення думки приводиться в дію весь складний механізм мови. Дослідження синтаксичної семантики поглиблює пізнання формально-граматичної і семантичної структур синтаксичних одиниць" [1: 3].

Сходиною для становлення структурно-семантичної типології СПР був формально-граматичний підхід, який активно опрацьовували О. Пешковський, П. Фортунатов, Л. Булаховський та ін. Ми поділяємо підходи А. Загнітка на те, що класифікація СПР, побудована на засадничих принципах диференціації сполучних засобів між предикативними частинами за семантикою, була спробою побудувати викінчену систему таких засобів, але вона не могла задовольнити усіх вимог, оскільки значна частина сполучників може використовуватися для поєднання предикативних частин різної семантики, а сполучні слова загалом позбавлені семантичної спеціалізації [2: 384]. Тому й прийнятною класифікацією, на наш погляд, є структурно-семантична, у розробці якої значну роль відіграли праці О. Мельничука, В. Белошапкової, І. Вихованця, І. Чередниченка та ін. Саме В. Белошапкова обґрунтувала всі змістові сторони структурно-семантичної класифікації СПР та ввела такі позначення різновидів СПР як розчленовані та нерозчленовані.

Показовими є думки І. Вихованця, що семантичні ознаки СПР пов'язані, передусім, із типами семантико-синтаксичних відношень між предикативними частинами. Типи семантико-синтаксичних відношень оформлюють спеціалізовані семантичні сполучники (часові, причинові, умовні, тощо), співвідносні і сполучні слова. Змістова структура семантичних сполучників виступає безпосереднім елементом семантики СПР і визначає його семантико-синтаксичну структуру [3: 317].

Часові речення, з погляду структурно-семантичної класифікації, відносять до структур із детермінантним типом синтаксичного зв'язку: Ліляна стала просто незамінною під час вагітності жони, коли остання зовсім втратила інтерес до подружнього життя (Є. Кононенко); Коли ми зайшли в кімнату, вона, не розглядаючись, швидко підійшла до вікна, розчинила його і перекинула через підвіконня, як через криничну цямрину... (В. Шкляр); Коли для інших моя звичка стала смішною, я мусив принести її в жертву своїй мужеській гідності, й відмовитись від маминих казок (В. Винниченко), тощо.

Відмінні за структурою речення О. Миронов зараховував до перехідних між детермінантним та прислівним типами СПР [11: 43]. Це реченнєві структури на зразок: Тоді зустрівся Іван очима з дружиною своєю і побачив в її очах дві прозорі й прегарні сльози, від чого перестала вона виглядати так марно і знову стала такою ж, як була тоді, коли вибігала до нього в темні ночі чи коли зустрічалася з ним біля криниці (В. Шевчук); І головне, дивіться, коли ви всю вимучили її, коли ви перевернули її весь світогляд, коли ви жалем прив'язали її до себе навіки, тоді ви робите собі конституцію? (В. Винниченко);

Коли я, нарешті, доходжу до того моменту, як він лежав у мене в руках під кватиркою, я корчусь від огиди й немов одстрибую од цього назад (В. Винниченко).

Про периферійність таких структур указували В. Белошапкова, В. Бабайцева, Л. Максимов, І. Вихованець, І. Слинько, Н. Гуйванюк, М. Кобилянська. Однією із особливостей структурно-семантичного підходу є увага до такого поняття як перехідність (синкретизм). Вважають, що сам термін "синкретизм" із лінгвістичного погляду запропонував використовувати Л. Єльмслєв. Також проблемою синкретичних утворень на різних рівнях мовної системи займалися А. Пешковський, Н. Дурново та ін., але новий погляд щодо поставленої проблеми внесла В. Бабайцева, ввівши шкалу перехідності, яка дозволяє показати місце зони перехідності, характер синкретичних явищ, кількісне співвіднесення визначальних ознак. Перехідні синтаксичні одиниці В. Бабайцева розглядала на рівні синхронії системи мови. Дослідниця вказувала на багатство зв'язків між перехідними явищами, які пов'язують різні рівні мовної системи, "віддзеркалюючи взаємодію між ними" [5: 32].

І. Вихованець, переважно дотримуючись семантико-синтаксичного підходу, говорить також про "перехідні" випадки в класифікації, часові підрядні частини відносить не лише до детермінантних, а й до прислівних: атрибутивних, займенниково-співвідносних та з'ясувально-об'єктних типів [1: 332-335].

А. Загнітко наголошує на потребі виділення речень з ознаками розчленованих і нерозчленованих структур. "З одного боку, у них чітко простежуються ознаки розчленованих складнопідрядних речень, що виявляється у можливості самостійного вжитку кожної з частин, з другого боку, у них окреслюється залежність підрядної частини від слова (словосполучення) головної частини" [2: 407]. Також дослідник указує на те, що "такі структури наближаються до нерозчленованих, зважаючи на наявність опорного слова – носія активної валентності, з розчленованими структурами їх об'єднує відносна автономність підрядної частини" [2: 407]. В основному, підрядним частинам, в яких спостерігаються ознаки розчленованих і нерозчленованих структур, "притаманна локативна або темпоральна семантика" [2: 407].

Отже, з урахуванням зазначених аспектів будемо дотримуватися підходів В. Белошапкової, І. Вихованця та А. Загнітка, зараховуючи категорію часу як до прислівного, так і до детермінантного типів синтаксичного зв'язку в складному реченні, і розглянемо перехідні випадки потрактування СПР часової семантики в межах подвійності семантичного навантаження, тобто синкретичні типи: атрибутивно-темпоральні, об'єктно-темпоральні, умовно-темпоральні, а також темпоральні відношення у структурі займенниково-співвідносних СПР.

Проаналізувавши речення, дібрані із творів художньої літератури ХХ – ХХІ ст., можемо констатувати, що явище синкретизму є досить частотним. Варто виокремити декілька причин виникнення синкретичності, з-поміж них основними, за В. Зарицькою, є:

1. Морфологічна природа опорного слова.
 2. Потреба у вираженні семантико-синтаксичних відношень, багатших за типові відношення; вторинні синтаксичні функції.
 3. Поліфункційність засобів синтаксичного зв'язку [6].
- В. Бабайцева виводить такі фактори, які зумовлюють виникнення перехідності:
1. Поєднання ознак, які характеризують синтаксичні явища на одному рівні.
 2. Поєднання ознак, які характеризують синтаксичні явища внаслідок їхньої багатоаспектності.
 3. Поєднання ознак внаслідок накладання (синтезу) значень елементів і значень відношень [5: 32].

Також дослідниця говорить про такі причини синкретичних утворень, які зумовлені різними факторами, головним з яких є потреба у вираженні компонентів інформативної семантики за рахунок тих засобів, які вже є у мовній системі [7]. Крім того, наголошується на тому, що синкретичні утворення є конденсаторами семантики, одним із способів "стискання тексту" для економії мовних засобів.

У питанні стосовно кваліфікації речень на зразок: З острова вилітає білий птах, і тільки в той момент, коли вдаряє він уперше крильми, починає проявлятися острів і стає видимий для смертного ока (В. Шевчук), найбільш поширеною є думка, що це присубстантивно-атрибутивні підрядні частини з часовим значенням (І. Слинько, Н. Гуйванюк, І. Вихованець, К. Шульжук), рідше їх відносять до СПР темпорального типу або визначають як означально-додаткові (І. Чердніченко).

У найновішому "Синтаксисі сучасної російської мови" за редакцією С. Вяткіної говориться про такі речення так: "...сполучне слово коли поєднує підрядне з опорним словом із часовою семантикою, а підрядна частина, яка приєднується до них, має темпорально-означальний відтінок" [8: 234].

І. Слинько, Н. Гуйванюк та М. Кобилянська подібні речення розглядають у контексті присубстантивно-означальних речень, як означально-видільні: "Якщо опорний іменник у головній частині має значення часу, міри часу (час, пора...), періодів року, місяців, днів тижня, частин доби (літо..., травень..., ранок) або подій (випадок, епізод...), замість відносних слів який, що може вживатися займенниковий прислівник коли, надаючи означально-видільному реченню часового забарвлення" [9: 461]. Дослідники виходять із первинності означального значення, а часове трактують як вторинне, обґрунтовуючи свою думку лише тим, що "такі означально-видільні речення можуть замінятися конструкціями з відносними словами" [9: 462].

У найновішій розвідці Д. Розенталя підтримується думка, що в реченні на зразок "Настала мить, коли я зрозумів всю вартість цих слів" означальна підрядна частина характеризується додатковим часовим значенням [10: 392].

Ми дотримуємось підходу, що найбільш прийнятним є кваліфікація таких одиниць як синкретичних.

Виникнення синкретичних СПР дослідники (В. Белашапова, Н. Валгіна, І. Чередниченко) пояснюють морфологічною природою опорного слова головної частини, що зумовлює подвійні семантико-синтаксичні відношення між частинами СПР, переміщуючи складні конструкції на межу поширення як атрибутивного, так і часового семантичного поля. Опорний іменник головної частини атрибутивного СПР має здатність поширюватися атрибутивною підрядною частиною (І. Вихованець). Наприклад: Гриць на все життя запам'ятав той весняний день, коли, зайшовши до Ради, він побачив на її місці за перегородкою якусь незнайому жінку (Ю. Вовк); І знов мені згадуються перші дні нашого знайомства, коли я ніяк не міг звикнути до цього її "що значить", яке вона любила вживати в самих різних випадках (В. Винниченко).

Спробуємо обґрунтувати таку думку і розглянемо речення: Вона довго говорила мені того вечора про той дикий і тривожний час, коли люди ходили голі й холодні й були велетнями й богами (М. Хвильовий); Ось вона осінь, коли мені дано змінити свою долю, ось вона пора, коли люди гуляють і про остерогу забувають, як сказав мені Чорний Чоловік (В. Шевчук). З одного боку, підрядні частини "коли люди ходили голі й холодні й були велетнями й богами", "коли мені дано змінити свою долю", "коли люди гуляють і про остерогу забувають" поширюють слова "час", "осінь", "пора" у головній, що є ознакою нерозчленованості структури, з іншого, наявний часовий сполучник коли, який на формально-граматичному рівні зумовлює часовий відтінок підрядної частини СПР, чітко підкреслює синкретичні відношення. А. Загнітко наголошує на "кореляції через те, що в подібних конструкціях значення часу не зникає, воно виступає поряд із семантикою означальності" [2: 375]. Дослідник кваліфікує подібні різновиди СПР як означально-часові чи темпорально-означальні [2: 375].

Вагоме місце в утворенні синкретичних складнопідрядних речень, наприклад, прислівних приіменникових, відіграють девербативи. Віддієслівний іменник вводить у семантичну структуру речення другий інформативний план, з якого можна відновити розгорнену ситуацію. Найбільша кількість використання девербативів спостерігається у творчості Валерія Шевчука й Івана Багряного: А були ж перші роки по великій революції, роки злету, коли це місто кипіло й гуло, та ця площа привокзальна мерехтіла новизною, сліпила блиском машин,..., глушила сміхом і веселим гомоном молодості – коли весна бурхала через місто повинню (І. Багрянний); Спершу були звичайні парубочі бешкети, коли ми карали тих, котрі не улягали нашій парубочькій сваволі (В. Шевчук).

Синкретичними об'єктно-темпоральними СПР є такі речення, між головними та підрядними частинами яких устанавлюються кілька рівнів значення, зокрема об'єктного як первинного та темпорального як вторинного: Сана була у захваті від самого фасаду "Млина" і вже поривалася далі, та я попросив почекати, поки сходжу в розвідку (В. Шкляр); Кричав і плакав, доки заспокоювали його сестри; зараз він міг плакати й бігти скільки заманеться – ніхто його вже не стримає і ніхто не заспокоїть (В. Шевчук); Я знаю, коли поводишся саме так, потрібен ще один маленький, але дуже суттєвий нюанс: дивитися в очі співрозмовнику (І. Роздобудько).

У сучасних дослідженнях із синтаксису підрядні з'ясувальні речення з питальними займенниками і прислівниками звичайно поділяють на два типи, другий із яких – це речення із займенниковими прислівниками відколи, коли, доки, поки [9: 515]. Підрядні частини з подібними займенниковими прислівниками поширюють дієслова головної частини, надаючи їм часового значення; це є показником синкретичної об'єктно-темпоральної підрядної частини СПР. За типологією семантичних класів дієслів А. Загнітка, ми виділяємо такі [2: 400]:

- лексеми на позначення повідомлення, передачі інформації: говорити, запитувати, питати, відзначати (Коли я прощаюсь, Клавдія Петрівна з нестриманою вдячністю цілує мене, пригортається всім тілом, гладить мої руки, рукави піджака і гарячим, жадним шепотом питає, коли я прийду (В. Винниченко);

- лексеми на позначення психічних процесів стосовно інших об'єктів: чекати, бажати (Вона, однак, чекала, поки ступить у двір отой сивий кораль, котрий відстав і важко боров ядуху, – біле волосся спадало йому на плечі, а палиця-стілець подавалася вперед – спирався він на неї важко (В. Шевчук);

- лексеми на позначення психічних станів: плакати, сміятися (Кричав і плакав, доки заспокоювали його сестри; зараз він міг кричати вільно, міг плакати й бігти скільки заманеться – ніхто його вже не стримає і ніхто не заспокоїть (В. Шевчук).

Умовна та часова семантика належать до взаємозалежних понять, які при накладанні одна на одну створюють синкретичні умовно-темпоральні семантико-синтаксичні відношення. Коли вона так цікавилась мною, боронила перед кимсь, коли так гостро осудила мене, значить я не байдужий їй (В. Винниченко); Коли ж очі його розплющилися, то запалали вогнем зненависті (В. Шевчук); Коли говорити правду, то ці пункти цілком відповідали його поглядам та тому, що він не смів говорити й до чого його ніколи не змусять (І. Багрянний).

Велика увага приділяється вивченню синкретичних СПР із підрядною займенниково-співвідносною частиною на позначення темпоральних семантико-синтаксичних відношень. Це такі реченнєві конструкції: В такому разі я стоятиму біля вашого дому доти, поки ви не зробите того (В. Винниченко); Власне, я на це й покладав надію ще відтоді, коли здогадався, що стіни тут мають не тільки вуха, а й очі (В. Шкляр); А тоді, як надворі трохи посіріло, він підвіся з ліжка, ввімкнув світло і став перед дзеркалом (С. Андрухович).

На нашу думку, займенниково-співвідносні СПР з темпоральними відношеннями мають здатність виявляти додаткове умовне значення: Смерть не тоді, коли захлюпотить кров із горла й корчі заковчуть тіло – тоді ніякої смерті нема (В. Винниченко). В основному підрядні частини вказують на ірреальну, потенційну дію; предикати в головній і підрядній частинах можуть виражатися формами умовного способу дієслів; при сполучних засобах вживаються частки *б, би*: Коли б моя воля, загорнула б кожного з вас у поконець і носила б вам їсти та пити, тоді б ви не говорили б дурниць і всім жилося б по-справжньому добре (В. Шевчук); Коли б я в цьому вважав себе зобов'язаним, тоді й усе інше інакше було б (В. Винниченко). Умовність підрядної частини виявляється при застосуванні трансформаційного методу (коли заміняється якщо), тоді видно потрібні зв'язки. На відміну від попередніх семантичних значень підрядних частин, які знаходяться в постпозиції, займенниково-співвідносні СПР з темпорально-умовними відношеннями перебувають у препозиції.

Дискусійність цього питання підсилюється тісним взаємозв'язком займенниково-співвідносної частини СПР нерозчленованої структури та темпоральної семантики в реченнях розчленованої структури, що є причиною набуття аналізованими реченнями синкретичних відношень, а саме темпоральних семантико-синтаксичних у структурі займенниково-співвідносних СПР.

Отже, синкретичність на різних рівнях мовної системи розширює вузькі межі логіко-граматичного та формально-граматичного підходів, у які вкладається ця система, до структурно-семантичного як конденсата всієї різноманітності мовної природи, який, на наш погляд, найбільш вдало віддзеркалює всю багатоманітність синтаксичних структур на позначення темпоральної семантики у творах української прози XX – XXI ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1992. – 224 с.
2. Зарицька В. І. Синкретичні типи підрядності в системі складного речення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 "Російська мова" / А. П. Зарицька – Дніпропетровськ, 2004. – 20 с.
3. Вихованець І. Р. Граматика української мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, А. П. Грищенко. – К. : Рад. шк., 1982 – 209 с.
4. Мухин А. М. Синтаксический анализ и проблема уровней языка / А. М. Мухин. – Л., 1980. – 350 с.
5. Чередниченко І. Г. Складнопідрядні речення в сучасній українській мові / І. Г. Чередниченко. – Чернівці, 1959. – 134 с.
6. Миронов А. Н. Изменения в структуре и семантике сложноподчиненных временных предложений в языке русской поэзии XIX – XX веков : [Електронний ресурс] : дис. ... канд. філол. наук / Александр Николаевич Миронов. – Орел : РГБ, 2005. – 244 с.
7. Бабайцева В. В. Явления переходности в грамматике русского языка / В. В. Бабайцева. – М., 2000. – 133 с.
8. Синтаксис современного русского языка : [учебник для студ. высш. учебн. заведений] / [Акимов Г. Н., Вяткина С. В., Казаков В. П., Руднев Д. В.] ; под ред. С. В. Вяткиной. – СПб. : СПбГУ; М. : Академия, 2009. – 346 с.
9. Современный русский язык / [под ред. В. А. Белошапковой]. – М. : Высш. шк., 1981. – 560 с.
10. Русская грамматика : в 2 т. / [под ред. Н. Ю. Шведовой]. – М. : Наука, 1982. – Т. 2: Синтаксис. – 709 с.
11. Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл / Н. Д. Арутюнова. – М. : Наука, 1976. – 253 с.
12. Белошапкова В. А. Современный русский язык : синтаксис / В. А. Белошапкова – М. : Высш. шк., 1977. – 248 с.
13. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис : [підручник] / І. Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
14. Грамматика современного русского литературного языка / [под ред. Н. Ю. Шведовой]. – М. : Наука, 1970. – 326 с.
15. Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови : Синтаксис : [монографія] / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2001. – 662 с.
16. Розенталь Д. Э. Современный русский язык / Д. Э. Розенталь, И. Б. Голуб, М. А. Теленкова. – М. : Высш. шк., 1991. – 558 с.
17. Русская грамматика : в 2 т. / [под ред. Н. Ю. Шведовой]. – М. : Наука, 1980. – Т. 2: Синтаксис. – 709 с.
18. Слинько І. І. Синтаксис сучасної української мови : проблемні питання : [навч. посібник] / І. І. Слинько, Н. В. Гуйванюк, М. Ф. Кобилянська. – К. : Вища шк., 1994. – 670 с.
19. Современный русский язык : в 3 ч. / В. В. Бабайцева, Л. Ю. Максимов. – М., 1987. – Ч. 3. Синтаксис. Пунктуация. – 47 с.

Матеріал надійшов до редакції 01.04. 2011 р.

Грибонос Т. Н. Семантические особенности сложноподчиненных предложений временной семантики.

В статье рассматриваются семантические особенности сложноподчиненных предложений временной семантики, структурно-семантический подход к классификации сложных предложений и взгляды лингвистов на природу синкретизма. Определены основные разновидности синкретичных сложноподчиненных предложений: атрибутивно-темпоральные, объективно-темпоральные, условно-темпоральные и темпоральные семантико-синтаксические отношения в структуре местоименно-соотносительных сложноподчиненных предложений.

Grybonos T. M. The Semantic Peculiarities of the Adverbial Clause of Time in the Complex Sentences.

The article considers the semantic peculiarities of the adverbial clause of time, structural and semantic approaches to the classification of the complex sentences and views on the syncretism. The main types of the syncretic complex sentences: attributive temporary, objective temporary, conditional temporary and temporal semantic-syntactical relations in the pronoun-correlative clause are detected.